

Bysantin tutkimus Turkissa

Hanna-Riitta Toivanen

Bysantin ja menneisyyden tutkiminen yleensäkin ei ole ollut itsestäänselvyys Turkissa. Äskeisenä muistutuksena tästä on Ranskan ja Turkin välinen kiista siitä, miten on tulkittava armenialaisten joukkotuho 1915. Nähtäväksi jää, miten turkkilainen historiankirjoitus päivittää itseään 2000-luvulla.

Nykyturkkilaisten suhde Bysanttiin ei ole sekään ollut ristiriidatonta. Sikäläisten asiantuntijoiden on ollut pakko pitää yllä matalaa profiilia, sillä aina ei ole ollut sopivaa puhua maan roomalaisesta menneisyydestä. Esimerkiksi Istanbulin Arkeologisen museon Bysanttia käsittelevää osastoa ei mitenkään mainosteta, vaan pikemminkin se on ollut turhan usein yleisöltä suljettuna. Kappadokian luolakirkot korkeatasoisine seinämaalauksineen ovat saaneet rapistua, ja lukemattomat muutkin bysanttilaisen taiteen muistomerkit ovat jääneet vaille tarvittavaa ylläpitoa. Usein rakennuksia on restauroitu virheellisesti, kuten keskibysanttilaisen Konstantinopolin kirkkoja. Yhtenä masentavana esimerkkinä tästä oli Myrelaion-luostarin kirkon restaurointi 1960-luvulla. Onneksi tästä kirkosta on säilynyt vanhoja, ennen rekonstruktiota otettuja valokuvia. Myrelaion-luostarin katolikon on kaikista huolimatta Istanbulin kauneimpia bysanttilaisia nähtävyyksiä.

Nyt Bysantin tutkimuksen tilanne Turkissa näyttää kuitenkin olevan muuttumassa jossain mielessä positiivisempaan suuntaan. Kiinnostus Bysanttia ja sen historiaa kohtaan ovat Turkissa kasvamassa, ja vaikuttaa siltä, että asioista voidaan keskustella. Sikäläiset bysantintutkijat olivat aktiivisesti esillä kansainvälisessä Bysantin tutkimuksen suurkonferenssissa Lontoossa 21.–26.8.2006.

Vähän Aasian alueella sijaitsevista bysanttilaisista, armenialaisista ja georgialaisista arkeologisista kohteista kuultiin kongressissa useampi

Myrelaion-luostarin kirkko, nykyinen Bodrum-moskeija, Istanbul. Valok. H.-R. Toivanen

korkeatasoinen esitelmä. Tosin näyttää siltä, että turkkilainen Bysantin tutkimus on selvästi painottunut arkeologiaan historian, filologian, epigrafiikan, musiikin ja yleisen kulttuurin tutkimuksen kustannuksella. Mutta poikkeuksena on yllättäen populaariviihteen eli nykyturkkilaisen elokuvan tutkimus. Turkkilainen nykyelokuvan tutkimus ja analysointi paljastaa modernin ja postmodernin historiakäsityksen Bysantista. Mutta Lontoon Bysantin tutkimuksen maailmankongressista jäi taas kerran puuttumaan

turkkilaisesta näkökulmasta kirjoitettu Bysantin historiografia. Eikö sitä yksinkertaisesti ole?

Populaariviihteen tulkinnat Bysantista

Populaarikulttuuria tutkinut *Buket Kitapci Bayri* kertoi Lontoossa, että bysanttilaisia alettiin esittää sarjakuvissa ja elokuvissa varsinaisesti 1960-luvulta lähtien. Bayri selittää Bysantin historian käytön turkkilaisen elokuvan taustamateriaalina osittain taloudellisilla syillä. Koska 1960- ja 1970-luvut olivat Turkissa pienten filmibudjettien aikaa, saatiin Bysantista suhteellisen helposti jännittävät kehykset seikkailuelokuville. On arvioitu, että tuolloin maassa tuotettiin noin 15 Bysantti-aiheista elokuvaa.

Buket Kitapci Bayrin mukaan bysanttilaisia kutsutaan viihteen parissa joko roomalaisiksi tai *uskottomiksi*. Käyttiväthän Itä-Rooman asukkaat luonnollisesti itsestään nimitystä roomalainen, ja latina oli Bysantissa pitkään hallinnon kielenä. Jo 1951 filmattiin elokuva *Istanbulin valloitus* (tosin kaupungin nimi oli vielä vuosisatoja 1453 tapahtuneen valloituksen jälkeenkin Konstantinopoli). Elokuvilla on kiehtovia nimiä, kuten *Leijonien paluu*, *Sankari, joka saa Bysantin pelkäämään*, *Battal Gazin kosto* ja *Rakkautta valloituksen keskellä*.

Valkokankaalla bysanttilaiset esitetään julmina ja ylettömän rikkaina. Vain kristityt kääntyvät islamiin, eikä koskaan päinvastoin. Hyvin suosittu supersankari oli turkkilainen *Battal Gazi*, jonka henkilöahmo perustuu todelliseen 800-luvulla eläneeseen eturintaman muslimisankariin. Anatolian alueella on Battal Gazista säilynyt legendaarista perimätietoa sekä suullisessa että kirjallisessa muodossa aina 1400-luvulta lähtien. Nyt sankarin hahmoa käytettiin päähenkilönä useissa eri elokuvissa. Elokuvasa *Battal Gazin legenda* päähenkilö joutuu säälimättömien kristittyjen kiduttamaksi, mutta saa lopulta palkinnokseen suloisen bysanttilaisen prinsessan Eleonooran. Ennen onnellista loppua Battal Gazi ehtii vierailulla *Neljänkymmenen Neitsyen* luostarisissa, jonka vähäpukeisina juhliivat nunnat tuovat pikemminkin mieleen haaremin. Tämä oli turkkilaisen valkokankaan näkemys bysanttilaisesta naisluostarista

On kiinnostavaa, miten uskonnollis-herooinen sankarikultti on muuntunut moderniksi elokuvaksi palvelemaan viihteen päämääriä. Bayrin mukaan nämä sankarifilmit, vaikkakin ne edustavat tiettyä sovinismia ja stereotyyppiä, olivat lohdullista viihdettä 1970-luvun vähävaraisten turkkilaisten sosiaalisessa kentässä. Samalla ne

muokkasivat käsitystä bysanttilaisesta toisesta. Bysantti ja bysanttilaiset nähtiin itäisestä näkökulmasta käsin läntisenä hapatuksena ja kaiken paheellisuuden ruumiillistumana. Lisäksi Bysantin historiallinen viitekehys antoi tarpeeksi suuren jännitteen turkkilaisen sankarikultin elävöittämiseksi. Samalla Battal Gazi-elokuvat tarjosivat varmasti samaistumismallin nuorille ja rakensivat yhtenäistä isänmaallista kansallistunnetta.

Bysanttilaiset palasivat turkkilaisten elokuvien materiaaliksi jälleen 1990-luvulla, mutta näkökulma oli vaihtunut. Vuonna 2000 filmattiin *Gani Müjden* ohjaama elokuva *Kahpe Bizans* eli *Petollinen Bysantti*, joka parodioi juuri näitä viihteellisiä fantasiaelokuvia herättäen uudenlaista mielenkiintoa Bysantin kulttuuria kohtaan. Elokuvan aiheuttama polemiikki tiedotusvälineissä johti siihen, että turkkilaisia bysantintutkijoita haastateltiin paljon sikäläisessä mediassa, ja että nykyturkkilaisten on ainakin jossain määrin ollut muutettava käsityksiään menneisyydestä. Vanhemmissa elokuvissa vilahtelevat Konstantinopolin kauneimmat kirkot, kuten Myrelaion ja Khora, sekä maanalaiset vesisäiliöt, sisternit.

Kiinnostus Bysanttia kohtaan näkyy Turkin nykykirjallisuudessaakin. Smyrnalainen mutta Amsterdamissa ja Haagissa opiskellut Mehmet Coral on käsitellyt taidokkaasti Bysantin historiaa teoksessaan *Menetetyn ajan tarinoita* (1998). Teos kuvailee etupäässä historiallisia tapahtumia Konstantinopolissa, kuten Lausuksen kirjaston ja sen antiikkisen veistokuvakokoelman paloa. Muita novellikokoelmassa käsiteltyjä tositahtumia ovat Konstantinus Suuren hautajaiset, vaununajaja Porfyrioksen, aikansa juhlitun idolin kilpa-ajot Hippodromilla, bysanttilaisten salaisen aseiden eli kreikkalaisen tulen keksiminen, Hagia Sofian kupolin sortuminen – ja tietenkin Konstantinopolin valloitus.

Tekijä on käsitellyt aiheitaan fiktiivisesti, mutta etupäässä historiallisiin tosiseikkoihin nojaten. Coral teki tätä novellikokoelmaansa varten arkistoissa kolme vuotta tutkimustyötä, mikä näkyykin teoksen historiallisen viitekehysten käsitelyssä. Historiallisten tapahtumien yksityiskohtainen tuntemus on yhdistetty taidokkaasti mukaansatempaavaan kerrontaan ja tunteikkaaseen kielenkäyttöön. Yksi vakava virhe täytyy kuitenkin mainita: bysanttilaiset munkit eivät olleet kastrotuita eunukkeja, kuten kirjailija antaa ymmärtää.

Turkkilaiset bysanttilaisessa arkeologiassa

Bysanttilaisen arkeologian uranuurtaja Turkissa on 1950-luvulta lähtien ollut Semavi Eyice. Hänen julkaisunsa käsittelevät bysanttilaisia kohteita eri puolilla maata, kuten Turkin puoleisessa Thraakiassa, keskisessä Anatoliassa ja Pamfyliassa. Eyice tutki myös Küçükyalın rakennuskompleksin arvoituksellisia jäännöksiä 1950-luvun lopulla. Küçükyalı oli alun perin Konstantinopolin Aasianpuoleiseen esikaupunkiin kuulunut laajahko rakennelma, jonka arveltiin ensin olevan keisari Theofiloksen rakennuttama Bryasin palatsi. Vasta tänä vuonna julkaistujen uusimpien tutkimusten mukaan onkin varmistunut, että kyseessä on patriarkka Ignatiuksen rakennuttama Satyroksen luostari-kompleksi 800-luvulta. Tutkimukset aloitettiin 2001, ja tavoitteena on Küçükyalın alueen kunnostaminen arkeologiseksi puistoksi, jossa kyseisen luostarin jäännökset ovat keskeisinä.

Niinikään 1950-luvulla M. Ramazanoglu aloitti Pyhän Aberciuksen kirkon raunioiden tutkimisen Bityniassa. Myöhemmin tätä Konstantinopolin koulukunnan rakennustyyliä edustavaa kirkkoa ovat tutkineet niin länsimaiset kuin turkkilaiset arkeologitkin. Pyhän Aberciuksen kirkolle tunnusomaista ovat konstantinopolilaiset kaarevat päädyt, taitetut kurpitsakupolit ja kätketyn tiilen tekniikka, joka levisi pääkaupungista provinssiin ja Kiovan Venäjälle. Kätketyn tiilen tekniikka tarkoittaa muuraustapaa, jossa joka toinen tiilirivi peitetään laastilla näkymättömiin joka toisen jäädessä näkyviin. Tekniikan löysi ensimmäisenä venäläinen Nikolas Brunov, joka aluksi piti sitä muinaisvenäläisenä keksintönä, koska se oli jo varhain levinnyt Konstantinopolista Kiovaan.

Nyt Turkissa on kasvamassa uusi innostunut arkeologisukupolvi, joka suhtautuu ennakkoluulottomasti bysanttilaisiin tutkimuskohteisiin. Ferudun Özgümüş on keskittynyt bysanttilaisten jäännösten dokumentointiin ja analysointiin Istanbulin alueella. Hän on selvittänyt tuhoutuneen Peribleptos-kirkon typologiaa sen jotenkuten säilyneiden alarakenteiden perusteella. Pelkästään Istanbulissa Özgümüş on tehnyt viime aikoina useita kiinnostavia löytöjä, mutta monet jäännökset odottavat vielä pelastajiaan. Naispuolisista tutkijoista tunnetuimpia on Yıldız Ötügen, joka on dokumentoinut bysanttilaisia raunioita Burssassa ja Bityniassa.

Bysantin reliefikuvanveistoon vaikutti voimakkaasti jo myöhäisantiikin aikana sassanidien

Palkiston osa Pyhän Polyeuhtoksen kirkosta 500-luvulta. Istanbulin Arkeologinen museo. Valok. H.-R. Toivanen.

Persian ornamenttiikka. Sassanidiset koristeaiheet, kuten viinirypäle- ja granaattiomena-aiheet omaksuttiin teksteilleistä Bysantin arkkitehtuurikuvanveistoon jo myöhäisantiikin aikana. Idän kirkko ei ole koskaan hyväksynyt kolmiulotteista veistotaidetta, mutta reliefejä on suvaittu. Nezih Fıratlı ja Asnu Bilban Yalçın ovat tutkineet bysanttilaista veistokoristelua, joka ei suinkaan ollut niin kalpeaa kuin mitä nykyisten jäännösten perusteella voisi päätellä. Veistokoristelu oli alun perin maalattu kirkkain värein kuten oli alun perin antiikin temppeleissäkin. Konstantinopolin Pyhän Polyeuhtoksen kirkosta on säilynyt vain tällaisia fragmentteja

Arkeologia julkaisusarjoja, joissa käsitellään mm. bysanttilaisia jäännöksiä, ovat Hagia Sofia -museon julkaisusarja *Ayasofya Müzesi Yıllığı*, sekä *Bellefen*. Vaikuttaa kuitenkin siltä, että Turkista puuttuu toistaiseksi kokonaan Bysantin taitteen analyttinen historiografia. Painopiste on arkeologisen jäämistön etsimisessä ja dokumentoinnissa eli hyvin perustavanlaatuisessa tutkimuksessa.

Ulkomaalaiset arkeologit Turkissa

Vielä 1800-luvulla oli kreikkalaisten tutkijoiden osuus bysanttilaisessa arkeologiassa hyvin merkittävä. Pelkästään Konstantinopolin topografiasta ilmestyi useita korkeatasoisia julkaisuja. Polittisista syistä tilanne muuttui ratkaisevasti muiden ulkomaalaisten tutkijoiden hyväksi.

Italialaiset Fossati-veljekset dokumentoivat Hagia Sofian laastilla peitettyä kuvaohjelmaa 1840-luvulla. Heidän työnsä tuloksena on säi-

lynyt arvokas piirroskokoelma. Ranskalainen Gabriel Millet (1867–1953) oli yksi viime vuosisadan alun uranuurtajia. Hänen väitöskirjansa *L'École grecque dans l'architecture byzantine* määritteli Konstantinopolin arkkitehtuurikoulukunnan melko arvoitukselliseksi suhteessa toiseen bysanttilaiseen, ns. "kreikkalaiseen" koulukuntaan. Eurooppalaisista varhaisista vaikuttajista huomattavimpia oli Josef Strzygowski, jonka perusteos *Kleinasien, Ein Neuland der Kunstgeschichte: Kirchenaufnahmen von J.W. Crowfoot und J.I. Smirnov* ilmestyi 1903 Leipzigissa. Strzygowskin aikaan urauurtavassa teoksessa käsitellään laajalti kristillistä arkkitehtuuria Vähän Aasian alueella. Vähän Aasian bysanttilaisten jäännösten ahkerimpia tutkijoita on ollut Hans Buchwald, joka on pohtinut myös arkkitehtuurin tyylikysymyksiä. Saksalaiset ovat restauroineet Konstantinopolin muureja, mikä on ollut jättäjäismäinen urakka. Itävallan tiedeakatemia on tehnyt toisenlaisen peruskartoituksen jäljittämällä ja paikantamalla lähes kaikki bysanttilaiset kohteet, myös nykyisen Turkin alueella. Tämän topografisen tutkimuksen tulokset on julkaistu karttojen kanssa sarjassa *Tabula Imperii Byzantini*.

Entä miten Bysantin tutkimus suhteutetaan transkaukasialaisen perinteen tutkimukseen, joka sekin on Turkissa arkeologisesti painottunutta? Tähän traditioon kuuluvat sekä armenialainen että georgialainen taide ja arkeologia. Transkaukasialainen arkkitehtuuri sivuaa hyvin läheltä bysanttilaista, joka kuitenkin pohjautuu roomalaiselle traditiolle toisin kuin Armenian ja Georgian kirkkojen parissa syntynyt perinne.

Varsinaisena vedenjakajana Bysantin ja Armenian välillä toimi Khalkedonin kirkolliskokous vuonna 451. Armenialaisethan omaksuivat kristinuskon jo ennen Konstantinus Suuren aikaa. Perimätiedon mukaan kristinuskon toivat Armeniaan apostolit *Bartolomeus* ja *Taddeus*. 200–300-lukujen vaihteessa elänyt *Gregorios Valistaja* käännösi kuningas Trdatin eli *Tiridateen* kristinuskoon, ja Armenian kristillinen valtio perustettiin 301. Heidän kirkkonsa luokitellaan ns. *antikhalkedonilaisiin* tai monofysiitteihin, koska he eivät hyväksyneet Khalkedonin konsiiliin 451 muotoilemaa oppia Kristuksen kahdesta luonnosta, jumalallisesta ja inhimillisestä. Armenialaisten puolustukseksi on kuitenkin todettava, että heidän edustajiaan ei päässyt konsiiliin, koska maan oli silloin puolustauduttava kaikin voimin persialaisia vastaan. Vaikuttaakin siltä, että monofysiittien eli harhaoppisten leima olikin lähinnä väärinkäsityksen tulos.

Georgialais-bysanttilaiset suhteet näkyvät Koillis-Turkin Tao-Klardjetin alueen kirkkojen maalausten rippeissä, sekä arkkitehtuurikuvanveistossa. Armenialaiset puolestaan olivat Bysantissakin arvostettuja kupolinrakentajia. Esimerkiksi 900-luvulla Konstantinopolin Hagia Sofian sortunutta kupolia kutsuttiin korjaamaan armenialainen arkkitehti Trdat eli Tiridates.

Tao-Klardjetin alue Koillis-Anatoliassa kuului alun perin Georgiaan. Keskiajalla alueesta taisteltiin useaan otteeseen, joten siellä on useita täysin tutkimattomia linnoituksia huikaisevan korkeilla vuortenhuipuilla. Ottomaanien imperiumi valtasi osia Tao-Klardjetista 1500-luvulla. Myöhemmin, 1800-luvulla alue käytännöllisesti katsoen jaettiin Turkin ja Venäjän kesken. Tao-Klardjet jota sanotaan myös "Georgian Siinaiksi", tunnetaan nykyään nimellä Artvin Ili. Wienin Bysantinistiikan ja nykykreikan tutkimuksen instituutti on kartoittanut alueen linnoitusarkkitehtuuria.

Bruno Baumgartnerin mukaan linnoitusten ajoitus on hankalaa, koska niistä ei löydy kirjallisia mainintoja sikäläisissä historiallisissa lähteissä. Toisekseen nämä linnoitukset sijaitsevat usein vaikeakulkuisissa paikoissa, kuten korkeilla vuorten huipuilla, ja yksi kielletyllä alueella Turkin ja Georgian välisellä rajalinjalla. Lisäksi Tao-Klardjetin linnoituksia on hyvin vaikea määrittellä joko georgialaisiksi tai armenialaisiksi pelkästään tyylipiirteiden perusteella, koska nämä perinteet ovat niin lähellä toisiaan. Vaikka ratkaisevia eroja on vaikea havaita, yhtenä kriteerinä voidaan pitää georgialaisten puolustustornien dramaattisesti suippeneviä muotoja. Historiallisesti kiinnostavin linnoitus lienee Dikkale, joka Baumgartnerin mukaan todennäköisesti sijaitsee silloin linnoittamattomassa kohdassa, joka oli taokhien hallussa, ja jonka Xenofonin armeija valloitti 400 eKr. (Ξενοφόντος, Κύρου Αναβάσις, IV:7)

Tao-Klardjetin alueen luostarien rakentaminen alkoi hengellisen munkin Georgios Khandzatalaisen saapumisesta sinne noin 780. Vähitellen Tao-Klardjetiin rakennettiin tai siellä kunnostettiin yhteensä 12 luostaria vuosien 780–850 aikana. Joissakin, kuten Opizan ja Dolisqanan kirkoissa kupolia kannattavat *tromppi-pendentiivit*, mikä tarkoittaa sitä, että kaksi erilaista järjestelmää, kolmiomainen holvivaippa ja nurkkakomero on yhdistetty toisiinsa kannattamaan painavaa kupolia, vaikka yleensä käytetään vain toista. Tämä merkitsee samalla hellenistisen perinteen yhdistymistä persialaiseen: pidetäänhän pendenttiivejä hellenistisinä, ja tromppeja alun perin persialaisina keksinöinä. Tao-Klardjetin alueella on säilynyt

arvokkaita 800–900-luvulle ajoitettuja kirkkoja ja katedraaleja, joista osa toimii moskeijoina. Turkkilaiset ovat dokumentoineet näitä keskiaikaisia kirkkoja vuosina 1995–2005.

Kaakkois-Turkissa lähellä Syyrian rajaa sijaitsevat Turkin vanhimman yliopiston rauniot. Ennen kuin lukutaito oli yleistynyt Länsi-Euroopassa, oli syyrialais-ortodoksisen kirkon piispa Jaakob oppilaansa Efraim Syyrialaisen kanssa jo perustanut *Nisibisiin* (Nusaibin) yliopiston palattuaan Nikean ekumeenisesta kirkolliskokouksesta 326. Syyrialaiset kirjalliset lähteet kertovat, että yliopistossa opiskeli 800–1000 opiskelijaa aineinaan filosofia, logiikka, kirjallisuus, astronomia, lääketiede, laki ja geometria. Efraim Syyrialainen ehti olla yliopiston rehtorina peräti 38 vuotta. Opetuskielenä oli syyria, mutta kreikkaakin käytettiin, ja kreikkalaisia teoksia käännettiin runsain määrin syyriaksi. – Mikäli Turkki liittyy Euroopan Unioniin, on EU:n vanhin yliopisto ollutkin antiikin Nisibisissä Kaakkois-Anatoliassa.

Tulevaisuudennäkymiä

Bysantin tutkimuksen perinteiset harjoittajat ovat tulleet Turkkiin Ranskasta, Saksasta, Italiasta, Isosta Britanniaasta ja myöhemmin Itävallasta sekä Yhdysvalloista. Kyseiset tahot ovat yleensä hallinneet Turkin alueella tehtävää Bysantin tutkimusta. Yhteistyö paikallisten tutkijoiden kanssa on silti ollut tiivistä. Kuitenkin lahjakkaiden turkkilaisten bysantinistien pitäisi vähitellen päästä apupojan asemasta, mikä ei suinkaan tarkoita yhteistyön lopettamista, vaan päinvastoin, sen tehostamista. Turkkilaisten bysantinistitutkijoiden tutkimustuloksille olisi taattava samanlaiset julkaisumahdollisuudet kuin ulkomaalaisillekin. Ei ole oikein, jos amerikkalainen professori esittelee ja julkaisee kovan työn tehneen sikäläisen arkeologin tutkimustulokset ominaan.

Tieteelliset instituutit Istanbulissa ja Ankarassa ovat mahdollistaneet monille ulkomaisille tahoille tutkimusmahdollisuudet maassa. Brittiläinen instituutti toimii Ankarassa, Saksan, Ranskan ja Ruotsin instituutit Istanbulissa. Ruotsin Istanbulin instituutti ei ole painottunut Bysanttiin vaan turkologiaan. Bysantin tutkimus on kuitenkin yksi laitoksen toimialueista.

On ilahduttavaa, että Bysantin tutkimus Turkissa näyttää olevan aktivoitumassa, ja että siihen suhtaudutaan ennakkoluulottomammin. Mutta asenteiden kypsyminen ei tapahdu nopeasti, ja tässä vaiheessa on kysyttävä sitäkin,

miten EU-ratkaisut tulevat vaikuttamaan tutkimuspoliittiseen tilanteeseen maassa, jossa on mitä parhaimmat edellytykset Bysantin historian, filologian, epigrafiikan ja arkeologian tutkimukseen, ja sen kehittämiseen monella eri tasolla.

KIRJALLISUUTTA

Baumgartner, Bruno (2006): "The castles and fortifications of Tao-Klarjeti". Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, Vol III, *Abstracts of Communications*, edited by F. K. Haarer and Elizabeth Jeffreys with the assistance of Judith Gilliland, 339-340.

Bayrı, Buket Kitapçı (2006): "Byzantium as represented in the Turkish cinema", Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, Vol III, *Abstracts of Communications*, edited by F.K. Haarer and Elizabeth Jeffreys with the assistance of Judith Gilliland, 42-43.

Buchwald, Hans (1984): *Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production?* Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 34. Vienna. 199-234, Fig. 1-30.

ÇEKÜL (Foundation for the protection & promotion of the Environmental and Cultural Heritage): Vakfı ve Nusaybin Belediyesi' nin katkularıyla hazırlanmıştır, *Nusaybin okulu ve Mar Yakub Kilisesi*.

Coral, Mehmet (1998): *Bizans' ta Kayıp Zaman*.

Dennert, Martin (1997): "Mittelbyzantinische Kapelle: Studien zu Typologie und Chronologie". *Asia Minor Studien*, Band 25, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster. Bonn.

Dirimtekin, F: *Church of St. Sophia (Suleyman Paşa) at Vize, Ayasofya Müzesi Yıllığı III*.

Eyice Semavi (1971): "Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik incelemler", *Istanbul (Recherches Archéologiques à Karadağ (Binbirkilise) et dans la région de Karaman)* 84-89, 221-222, III.219-230.

Eyice, Semavi (1969) : "La ruine byzantine dite "Üçayak" (=Utch-aiak) près de Kırşehir en Anatolie Centrale, Un monument architectural de la fin du Xe ou du XIe siècle", *Cahiers Archéologiques XVIII*, (Paris) 137-155.

Eyice, Semavi (1955, 1957): "La ville Byzantine de Side en Pamphylie". *Actes du X Congrès international d'études byzantines*, Istanbul 15-21.IX. Istanbul. 130-133, Pl. XVII-XX, III.5.

Eyice, Semavi (1958): *L'église cruciforme byzantine de Side en Pamphylie, Son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin*, Anatolia III, Ankara. 35-42, Pl. XII-XV.

Eyice, Semavi (1971) : *Les monuments byzantins de la Thrace Turque*, Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina XVIII, Ravenna 21 Marzo – 3 Aprile. Faenza, 293-308.

Eyice, Semavi (1971): *Monuments byzantins anatoliens inédits où peu connus*, Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina XVIII, Ravenna 21 Marzo – 3 Aprile. Faenza, 309-332.

- Eyice, Semavi (1955): *Remarques sur deux anciennes églises byzantines d'Istanbul: Koça Mustafa Paşa Camii et l'église du Yuşa tepesi*. Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953) Τόμος Α'. Αθήνα, Εκδόσεις Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Περιοδικόν "Ελληνικά" Παράρτημα, Αριθ. 9, 184-195.
- Eyice, Semavi (1969): *Trakya'da Bizans devrine ait Eserler (Ouvrages de l'époque byzantine en Thrace)*, Belleten 33, 325-358, Pl. 1-105; Pl. 91.
- Hallensleben, Horst (1986): *Die Ehemalige Spyridonkirche in Silivri (Selymbria) – eine Achtstützenkirche im Gebiet Konstantinopels*, Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst Friedrich Wilhelm Deichmann Gewidmet, Teil 1. Bonn, 35-46, Tafel 8.
- Hallensleben, Horst (1963/1964): *Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul*, Istanbulur Mitteilungen 13/14, 128-193, Tafel 59-73, Tübingen, Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul.
- Harrison, Martin (2001): *Mountain and Plain, From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*, edited by Wendy Young. The University of Michigan Press.
- Harrison, R. M. with contributions by Gill, M.V., Hendy, M.F., Hill, S.J., Brothwell, D. and Kossowig, K. (1986): *Excavations at Saraçhane in Istanbul, Volume I, The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Princeton, New Jersey.
- Hill, Stephen (1996): *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Great Britain, Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs Volume I, General Editors Anthony Bryer, John Haldon, Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham.
- Janin, R. (1964): *Constantinople Byzantine, développement urbain et répertoire topographique*, Paris.
- Khoshtaria, David (2006): *The past and present of the Georgian Sinai: a survey of architectural history and current state of monasteries in Klarjeti*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August, 2006. Vol II, Abstracts of Panel Papers, edited by Elizabeth Jeffreys with the assistance of Judith Gilliland. Great Britain, 299-300.
- Lathoud, D. (1925): *L'école de Constantinople dans l'architecture byzantine*, Échos d'Orient XXIV. 286-320.
- Maranci, Christina (2001): *Medieval Armenian Architecture, Constructions of Race and Nation*, Hebrew University Armenian Studies 2. Leuven.
- Millet, Gabriel (1916): *L'École grecque dans l'architecture byzantine*. Paris.
- Peschlow, Urs (1990/1991): *Materialen zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter*, Mit einem Beitrag von Michael Wörrle, Istanbulur Mitteilungen Band 40. Tübingen, 207-258, Tafel 41-48. Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul.
- Ramazanoglu, M. (1955): *Eine kleine Kirche in Bithynien*, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953), Τόμος Α', Αθήνα, 1955 (Actes du IXe Congrès International d'Études Byzantines, Salonique, 1953, I, Athènes). 440-442, Pl. 107-111.
- Restle, Marcell (1979): *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*. Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 138. *Tabula Imperii Byzantini*, Herausgegeben von Herbert Hunger, Band 3.
- Ricci, Alexandra (2006): *Beyond rehabilitation: the Archaeological Park project of the middle Byzantine site at Küçükyalı (Istanbul)*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August, 2006, Vol II, Abstracts of Panel Papers, edited by Elizabeth Jeffreys with the assistance of Judith Gilliland. Great Britain, 283-284.
- Ruggieri, Vincenzo (1991): *Byzantine Religious Architecture (582-867) its History and Structural Elements*, Orientalia Christiana Analecta 237.
- Striker, Cecil L. (1981): *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, with an Appendix on the Excavated Pottery by John W. Hayes, Princeton University Press. U.S.A.
- Strzygowski, Josef (1903): *Kleinasien, Ein Neuland der Kunstgeschichte: Kirchenaufnahmen von J.W. Crowfoot und J.I. Smirnov*. Leipzig.
- Teteriatnikov, Natalia B. (1996): *The Liturgical planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, Orientalia Christiana Analecta 252.
- Tunay, Mehmet I, Erdoğan, Esra Güzel, Tekin, Murat and Yılmaz, Hayri Fehmi (1998): *Recent Excavations in the Church of Hagios Aberkios, Kurşunlu, Province of Bursa (Turkey)*, Cahiers Archéologiques 46. 65-72.
- Ξενοφόντος (1962): *Κύρον Αναβάσις (Xenophon, Cyri Anabasis)*, Heimeran Verlag.
- Ötügen, Yıldız (1991): *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa*, Ist Mitt Beiheft 41. Tübingen.
- Ötügen, Yıldız and Ousterhout, Robert (1995): *The Byzantine Church at Çeltikdere*, Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag, herausgegeben von Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald, Lioba Theis. Amsterdam, 85-92, Fig. 1-11.
- Ötügen, Yıldız and Ousterhout, Robert (1989): *Notes on the Monuments of Turkish Thrace*, Anatolian Studies 39. 138-142.
- Özgümüş, Ferudun (2000): *Peribleptos (Sulu) Monastery in Istanbul*, Byzantinische Zeitschrift 93, Heft 2. 508-520, with 4 plans and fig. 1-11 on pl. XIII-XVI.

Kirjoittaja on filosofian maisteri ja taidehistorian jatko-opiskelija.